

Hegemooniline tähistamisprotsess fotograafias

ANDREAS VENTSEL

Käesolev artikkel seab oma eesmärgiks välja töötada efektiivsemad analüüsivahendid fotodel konstrueeritud võimusuhte uurimiseks. Peamiseks analüüsiobjektiks on see, kuidas Stalini-aja Nõukogude Eesti avalikus massimeedias (ajalehed) ringelnud fotodel kujutati „rahvast” kui nõukogude kultuuri ideaalset minapilti. Artikli esimeses osas integreerin Tartu-Moskva kultuurisemiootika ja Essexi diskursuseteoreetilised ideed, mida töö teises osas täiendan Roland Barthes'i ja visuaalretoorika fotograafiaalaste seisukohtadega. Artikli lõpus eristan nelja hegemoonilist tähistamisstrateegiat fotograafias: visuaalne nimetamine, dominanttekst, koodtekst ja dominantkeel.

Viimased parkümmend aastat on erialaspetsialistide hulgas levinud seisukoht, et fotograafiat kui piiritletud tervikut, kui kordumatu identiteediga moodustist ei eksisteeri. Piiride ähmastumisega on kaasnenud teoreetiline problemaatika: milliste meetoditega uurida objekti, kui objekti ja meetodi suhte määratlemine on ise suuresti küsitavaks seatud. Siinne artikkel püüab siiski näidata, et fotosid on võimalik analüüsida iseseisva nähtusena, kui me kõrvaldame esmalt nimetatud raskused ning määrame otsitava ja vahendi selle leidmiseks.

Käesolev artikkel tegeleb küsimustega, mida võib lühidalt sõnastada järgnevalt: 1) kuidas võimusuhe fotodel konstrueeritakse (uuritav objekt) ja 2) kas semiootikal (analüüsimeetod) oleks midagi pakkuda võimu visualiseerimisprotsesside uurimisele?

Üks neid vahendeid, mille kaudu ühiskonnas võimusuhet kehtestatakse ja taastoodetakse, on fotod. Võimu visualiseerimise probleemidega on tegeldud varemgi. Siinkohal võiks nimetada Mihai Nadini ja Richard D. Zakiaiat, Gunther Kressi ja Theo van Leeuwenit, aga samuti Roland Barthes'i, kes kõik on oma töödes käsitlenud võimu representatsioone fotograafias semiootilisest aspektist.¹ Sotsiaalse „reaalsuse” konstrueerimise kohta fotograafias on klassikaks Walter Benjamini ja Susan Sontagi tööd.² Propaganda ja fotograafia suhetest on kirjutanud Harold D. Lasswell, Jacques

1 M. Nadin, R. D. Zakia, *Creating Effective Advertising Using Semiotics*. New York: Consultant Press, 1994; G. Kress, T. van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge, 2006, lk 159–181; R. Barthes, *Müüt tänapäeval*. – R. Barthes, *Mütoloogiad*. Tallinn: Varrak, 2004, lk 225–291.

2 W. Benjamin, *A Small History of Photography*. – W. Benjamin, *One Way Street and Other Writings*. London: Verso, 1985, lk 240–257; S. Sontag, *Fotograafiast*. Tallinn: Tänapäev, lk. 169–201.

Ellul jne.³ Eesti autoritest väärub kindlasti nimetamist Peeter Linnap, kes on võimu ja poliitika visualiseerimist fotograafias uurinud Eesti lähiajaloo näiteil.⁴ Vaatamata käsitluste rohkusele pälvib nimetatud töödes vähem teoreetilist tähelepanu küsimus, mis on üldse võim ja kuidas see väljendub fotodel? Vastus on enamasti tsirkulaarne, s.t analüüsitakse juba võimuna tunnustatute representatsioone (nt võimulolijate eneseesitlusi) ja lähtutakse klassikalistest võimu kui manipuleeriva jõu definitsioonidest. See tähendab aga, et jäetakse esitamata sügavam küsimus võimusuhte tähistamisprotsessi enda sisemise loogika kohta.

Käesolevas artiklis lähtutakse traditsioonist, mis on alguse saanud Antonio Gramsci hegemooniateooriast ja Michel Foucault' diskursuse ja võimu käsitlusest. Võimusuhted pole nende jaoks midagi enne-ja-ette-antut, vaid need konstrueeritakse sotsiaalsete tähenduste kaudu: kõik võimusuhted on diskursiivsed suhted ning võim on see, mis teeb asjad ja asjadest rääkimise üldse võimalikuks. Võimu keelava funktsiooniga kaasneb alati ka loov funktsioon, s.t võim toodab tähendusi tekitavaid diskursusi kui kasutada Foucault' sõnavara. Siinne eesmärk olekski uurida, kas sellisel viisil mõistetud võimusuhe fotograafias kujutab endast mingit erilist tähistamisviisi ja kui, siis milline on selle loogika. Pealegi on mitmed autorid rõhutanud, et just võimu visuaalsete representatsioonide analüüsis oleks semiootikal anda eriline panus poliitilise diskursuse uurimisse.⁵

Artikli teoreetilises osas püüan integreerida visuaalretoorika ja Roland Barthes'i fotoanalüüside ideid hegemoonia kontseptsiooni semiootilise käsitlusega, mis tugineb kaasaegse poliitilise teooria ühe juhtfiguuri Ernesto Laclau hegemooniateooriale ning Tartu-Moskva koolkonna, eriti Juri Lotmani kultuurisemiootilisele lähenemisele.

Hoolimata metakeelte terminoloogilisest erinevusest näeme nende autorite käsitlustes olulisi sisulisi ja funktsionaalseid lõikumispunkte. Paralleele võib näha Laclau tähistamisprotsessi samaväärsus- ja erinevusloogika ning Lotmani kontinuaalse ja diskreetse kodeerimise vahel, diskursuse ja teksti kontseptsiooni juures, piiri funktsioonis tähenduse kujunemisel, nimetamise problemaatikas jne. Lisaks sellele, et interdistsiplinaarne lähenemine lubab semiootikal kaasa rääkida poliitilise diskursuse analüüsidest, viljastab kultuurisemiootika hegemooniateooriat mitmekesisemate analüüsivahenditega. Loodetavasti võimaldaks see leevendada eespool nimetatud skepsist ning pakkuda alternatiivseid analüüsivahendeid tänapäeva võimusuhte mõtestamisele.⁶

Artikli teises osas tehaksegi katse visandatud teoreetilisest baasist lähtuvalt välja töötada analüüsivahendid hõlmamaks selgemini visuaalses diskursuses kujutatavaid sotsiaalse reaalsuse ja võimu vahekordi ning nende representatsioone. Artiklis keskendutakse erinevatele strateegiatele, mille kaudu fotodel konstrueeritakse „rahas“ kui homogeenne tervik, kui konkreetsetes ajastuspetsiifilises situatsioonis esinev

3 H. Lasswell, *Propaganda Technique in the World War*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1927; J. Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage, 1973.

4 P. Linnap, *Kadreeritud tõe: fotograafia stalinistlikus Eestis*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 10. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000, lk 219–252.

5 P. Ahonen, *Semiotics of Politics and Political Research*. – *Semiotische Berichte* 1987, Bd. 11 (2), lk 143–157; W. Drechsler, *Political Semiotics*. – *Semiotica* 2009, Vol. 173 (1/4), lk 86.

6 Semiootilisest hegemooniateooriast lähemalt vt A. Ventsel, *Towards Semiotics Theory of Hegemony*. *Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis* 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.

sotsiokultuurilise enesekirjelduse ideaalpilt. Lähtutakse kaasaja ühe tuntuma folkloristi ja antropoloogi Alan Dundesi definitsioonist: mõiste rahvas võib tähistada mis tahes inimeste rühma, kellel on vähemalt üks *ühine* tunnus. Dundesi kontseptsiooni täiendan Laclau „rahva” käsitlusega, mis võimaldab paremini pildile tuua selle tähistamisprotsessi enese loogikat.

Erinevate visuaalsete hegemoniliste representeerimisstrateegiatega eristamisel olen näitematerjalina kasutatud Eesti ajakirjanduses (päevalehed ja ajakirjad) avaldatud fotosid, mis ilmusid esimesel nõukogude okupatsiooni aastal 1940. aasta juunist kuni 1941. aasta juulini. See ajavahemik tähistab Eesti lähiajaloo traagilisimat perioodi stalinistliku võimu all, mil endised sotsiokultuurilist (rahvuslikku) identiteeti määratlevad koodid muudeti miinismärgiliseks ja asendati uute (nõukogulike) koodidega. Analüüsi materjali ja perioodi valik on tingitud peamiselt kolmest faktorist: 1) ajakirjanduses peegelduvad sootsiumi maailmapilt, ideoloogia ja väärtusorientatsioonid; 2) tsensuur (eriti selle nõukogulik erijuht) võimaldab efektiivsemalt maha suruda spontaanseid vastudiskursusi ning 3) artikli mahulised raamid tingivad võimalikult konkreetse ülesande püstitamise.

Et vaatluse all on üksnes fotodel kujutatud elementide analüüs, ei käsitleta erinevate raamivate tekstide suhet fotosse (nt fotode all- või pealkirjad; artikli ja seda illustreeriva foto suhe; foto asend ajalehe üldises struktuuris jne). Verbaalse teksti ja fotol kujutatut organiseeritus on relevantne üksnes juhtumitel, kui tekst asub fotol kujutatut piirides.

Sissejuhatavat

Inimese kogemuslik maailm oma mitmekesisuses on tervikuna haaramatu. Massimeediumide tormilise arenguga alates 20. sajandi algusest on tegelikkuse ja näivuse vaherkord ning „reaalsuse” konstrueerimine muutunud üha enam teoreetilise tähelepanu objektiks. Meedia- ja propagandateooria klassik Walter Lippmann kirjutas juba 1922. aastal, et kogu meie maailmapilt on valikuliselt tegelikkust kajastav ja üles ehitatud stereotüüpidele.⁷ Igasugune valik on ühekülgne ning lihtsustav ja toob kogu kogemusrikkusest esile üksnes teatud aspektid ning jätab teised varjatuks. Seega modelleeritakse „reaalsus” vastavalt kehtivatele või kehtestatud, teadlikele või alateadlikele modelleerimistingimustele. On selge, et valikuprintsiibid ja stereotüüpide modelleerimise iseloom on tingitud teatud kultuurilistest, poliitilistest, sotsiaalsetest, majanduslikest, tehnilistest jpm teguritest. Antud artiklis jäetakse suurema tähelepanu alt välja majanduslikud ja tehnilised tegurid ning keskendutakse ennekõike poliitilistele ja kultuurilistele. Rääkides võimu funktsioneerimisest ühiskonnas, jaotab Louis Althusser ühiskonna repressiivsed institutsioonid kaheks: repressiivsed riigiaparaadid ja ideoloogilised riigiaparaadid. Esimesed tuginevad enamjaolt füüsilisele jõule (politseile, sõjaväele jne), samal ajal kui teised kasutavad ennekõike pehmeid mõjutusvahendeid (perekonda, kooli, meediat jne).⁸ Nendevahelised piirid ei

7 W. Lippmann, *Public Opinion*. New York: Macmillan, 1997, lk 16.

8 L. Althusser, *Ideoloogia ja ideoloogilised riigiaparaadid*. – Akadeemia 2006, nr 7, lk 1451–1479.

ole rangelt eristatavad, vaid on üksteisega lõikuvad – tsensuur võib olla vägivaldla abil kehtestatav, kuid võib toimida ka sisemise enesetsensuurina. Nii ei peagi riik otseselt kasutama füüsilist vägivalda, et korrastada sotsiaalset maailma, sest eeskätt haridus-süsteemi, aga ka teiste infokanalite kaudu on riigil võimalik kontrollida, luua ja ümber kujundada neid mentaalseid struktuure ja koode, mille kaudu inimesed tegelikkust tajuvad, sealhulgas ka riiki ennast.⁹

Tõsi, totalitaarse ühiskondliku korra raames on propagandal¹⁰ ja tsensuuril märgatavalt suurem roll hegemoonilise formatsiooni kehtestamisel ja selle taastootmisel. Klassikaliselt defineeritakse propagandat inimeste arvamuste ja käitumiste mõjustamise praktikana, mis manipuleerib nähtuste, sündmuste jm representatsioonidega, eesmärgiga panna teate saaja käituma vastavalt teate saatja soovidega.¹¹ Antud kontekstis on oluline tähele panna, et definitsioon puudutab peamiselt „oma” diskursuse levitamist ja vastudiskursuste allasurumist ning lähtub ennekõike psühholoogilistest eeldustest. Artikli eesmärgiks aga oleks sõnastada küsimus, milline oli nõukogude-aegse avaliku kommunikatsiooniruumi „oma” diskursuse hegemooniline tähistamisloogika, ja mitte väita midagi selle propaganda psühholoogilise mõju ja efektiivsuse kohta. Pealegi toimib *igas* infotootmisrežiimis alati ka tsensuur – olgu siis vastava institutsiooni või kapitali ringluse näol – ning eksisteerivad huvid reguleerida infot, sh pildiinfo kättesaadavust.¹² Omad reeglitesüsteemid – olgu implitsiitsed või eksplitsiitsed – on pildilises kujutamises tegelikult igal ühiskonnal ning just eriilmeline pii-rangutega suhestumine määrab ära selle, „mida me tunneme kui sootsiumi *inforežiimi* tervikuna või siis kitsamalt kui kehtivat *skoopilist* režiimi massikommunikatsiooni raames”.¹³

1. Hegemooniateooria semiootiline käsitlus

Diskursuseuurimise traditsioonil on pikk ajalugu, mis viib tagasi 1960. aastate algusesse. Selle aja jooksul pole muutunud mitte üksnes koolkondade nimed, vaid – vastavalt seatud teaduslikele eesmärkidele – oluliselt on muutunud diskursuse mõiste enda sisu. Peamiselt lingvistikast väljakasvanud kriitilise diskursuseanalüüsi erinevaid harusid ühendab arusaam, et diskursus on ennekõike kommunikatiivne sündmus, mille konstitueerivad selles osalejad (kõnelejad/kirjutajad) teatud kontekstis: kindlal ajal, kindlas kohas, kindlatel asjaoludel. Eesmärgiks on integreerida nii lingvistilised struktuurid kui ka sotsiaalne interaktsioon ja sotsiaalsed struktuurid.¹⁴ Kriitilises diskursuseanalüüsis võib tinglikult eristada lähenemisi, mis keskenduvad diskursuse

9 P. Bourdieu, *Praktilised põhjused. Teooriast*. Tallinn: Tänapäev, 2003, lk 111–167; P. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991, lk 171–203.

10 Mõningate teoreetikute järgi on tsensuur eduka propaganda vältimatu tingimus, vt W. Lippmann, *Public Opinion*, lk 38–43; F. Barlett, *Political Propaganda*. Cambridge: University Press, 1940, lk 13–14.

11 H. D. Lasswell, *Propaganda*. – *Propaganda*. Ed. R. Jackall. London: Macmillan, 1995, lk 13–25; C. Haste, *The Machinery of Propaganda*. – *Propaganda*, lk 105–136.

12 P. Linnap, *Fotoloogia*. Tallinn: Jutulind, 2008, lk 176.

13 P. Linnap, *Fotoloogia*, lk 176.

14 R. Wodak, *What CDA is About – A Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments*. – *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. R. Wodak, M. Meyer. London: Sage, 2001, lk 1–13.

mõiste kitsendatud tähendusele, s.t diskursus osutab kommunikatsiooniakti suulisele või verbaalsele tulemile. (Sotsio)semiootiline diskursuseanalüüs seevastu lülitab diskursusesse ka teised – ekstralingvistilised, visuaalsed jm – semiootilised süsteemid. Van Leeuweni järgi representeerivad diskursused tegevusi, sest just viimased on igasuguse sotsiaalse tunnetuse ja diskursuste aluseks.¹⁵

Siinne lähenemine küsimusele, kuidas võim ühiskonda representeerivas praktikas (fotograafias) ennast konstrueerib ja taastoodab, vastandub teadlikult essentsialistlikele võimukäsitlustele (tuntuimad neist oleksid liberalism ja marxism), mis alustavad võimu määratlemisest kindla „asjana” ja näevad tähtsaimat probleemi selle „asjastatud võimu” normatiivses õigustamises (liberalism) või kriitikas (marxism). Lihtsustatult öeldes taanduks küsimus võimust küsimuseks sellest, kes pärast parlamendivalimisi peaministriks saab või kes käsutab repressiivorganeid, ning võimuanalüüsid piirduksid riigi, administratiivparaadi ja kodanike vaheliste suhete analüüsiga. Visuaalsesse diskursusesse ülekantuna oleks võimusuhe see, mis avaldub erinevate võimuaatribuutide representeerimisena, olgu selleks siis parteijuhtide pildid, erinevad visualiseeritud võimusümbolid vmt.¹⁶ Niisugusel juhul asenduksid võimuvahetusega üksnes eelnimetatud atribuudid, mille kaudu avalikus diskursuses uus võim ennast esitab ja legitimeerib.¹⁷

Gramsci jaoks pole hegemoonia midagi sellist, mida võiks kirjeldada jõu, sunduse või domineerimise (*dominio*) karakteristikatega. Hegemoonia on „intellektuaalne ja moraalne juhtimine”,¹⁸ mis toetub ühiste huvidel ja väärtustel, mida hegemoonilise formatsiooni liikmed vastastikku jagavad. Siinkohal tuleb rõhutada, et hegemoonilise formatsiooni legitimeerimine pole Gramscil mõeldud üksnes propaganda või ajupesu tagajärjena ega ka põhjendatav pelgalt ratsionaalse huvid arvestusega, vaid et selle ühtsuse konstrueerimisel mängivad kaasa kõik nimetatud tegurid ning see viiakse ellu eeskätt institutsioonidega, mida Althusser nimetab ideoloogilisteks riigiparaatideks – nagu kool, meedia, kirik jne.¹⁹ Nagu teame, ei mõista ka Foucault võimu üksnes repressiivvahendina – pigem on võim see, mis teeb asjad ja asjadest rääkimise üleüldse võimalikuks. Võim ei ütle ainult „ei”, vaid produtseerib asju, tekitab naudinguid, loob teadmist, toodab diskursusi.²⁰ Eelöeldu valguses kaotavad vanad küsimused, nagu kes on võimul? või keda võim repressseerib? oma endise teravuse.

15 T. van Leeuwen, *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2008, lk 6.

16 Visuaalsete poliitiliste representatsioonide konkreetsetest semiootilistest analüüsides vt L. Xing-Hua, *Political Representation within the Libidinal Economy of a Pictorial Space: A Political-Semiotic Reading of Three Propaganda Posters of the Chinese Cultural Revolution*. – *Semiotica* 2005, Vol. 157, lk 213–232; P. Ahonen, *The Photographic Image: A Study of Political Culture*. – *Semiotica* 1991, Vol. 87 (3/4), lk 225–238.

17 Tuntud vene uurija Boriss Kolonitski eristab poliitilises diskursuses sümbolite puhul kolme erinevat funktsiooni: esiteks, sümbolid on identifitseerimisvahendid, mis võimaldavad luua kollektiivset teadvust, solidaarsust ja ühtse sotsiaalse kogukonna tunnet. Sümbol osutab niisiis kollektiivsele identiteedile, olles tema märgiks. Teiseks, sümboliteil on mobiliseeriv ja legitimeeriv funktsioon. Kollektiivses teadvuses juurdunud sümbolite kasutamine poliitilises praktikas võib tagada masside poolehoidu poliitilistele subjektidele, kes neid oma tegevuse legitimeerimiseks kasutavad. Ja kolmandaks on sümbolitel kommunikatiivne funktsioon, mille kaudu antakse edasi oluline poliitilist diskursust konstitueeriv informatsioon (Б. Колоницкий, *Символы и власть и борьба за власть*. Санкт-Петербург: ДБ, 2001, lk 11–12).

18 A. Gramsci, *Quaderni del carcere*. Vol. 3. Torino: Einaudi, 1975, lk 2010.

19 L. Althusser, *Ideoloogia ja ideoloogilised riigiparaadid*, lk 1474.

20 M. Foucault, *Tõde ja võim*. Intervjuu Alessandro Fontana ja Pasquale Pasquinoga. Tlk H. Krull – Vikerkaar 1992, nr 11, lk 37.

Nende küsimuste asemel liigub kirjeldatud lähenemise puhul sotsiaalteadlaste tähelepanu varjatud võimusuhte, eriti aga diskursuse võimu analüüsimisele.

1. 1. Hegemoonne tähistamisprotsess

Essexi koolkond ja ennekõike selle juhtfiguur Ernesto Laclau esindab tänapäeva hegemooniateooria traditsioonis üht kõige paljulubavamast ja teoreetiliselt kõige enam läbitöötatud perspektiivi, iseäranis oma kontseptsiooniga „tühjast tähistajast” kui hegemoonilise suhte määramise kesksest kategooriast.

Mis siis on võim Laclau jaoks? Nagu juba eelnevalt võib aru saada, ei mõista Laclau võimu essentsialistlikust vaatepunktist. Võimusuhted konstrueeritakse sotsiaalsete tähenduste kaudu, mis tähendab, et kõik need on diskursiivsed suhted ja just diskursus on see, kus objektiivsus kui selline konstrueeritakse.²¹ Diskursuse puhul tuleb rõhutada, et selle mõiste kasutusväli ei piirdu Laclaul üksnes kirjutamise või kõnega, vaid tähistab igasugust elementidekompleksi, milles suhted mängivad olemuslikku rolli: „see tähendab, et elemendid ei eksisteeri enne suhtel põhinevat kompleksi, vaid on selle kaudu konstrueeritud.”²² Mitte midagi ei konstitueerita väljaspool diskursust, kusjuures antud juhul pole tegu klassikalise debatiga realistide ja idealistide vahel. Nagu Laclau ise tabavalt ühes näites ütleb: ta ei eita, et maavärin eksisteerib. Kuid kas maavärin saab tähenduse kui Jumala viha või loodusõnnetus, see sõltub diskursiivsest struktureeritusest, diskursuse formatsioonist.²³ Siinkohal tasub tõmmata paralleel Juri Lotmani väitega, et semiootikavälise maailmaga semiosfäär samahästi kui ei kohtugi, sest kultuuriväline sfäär osutub sageli võõra kultuuri sfääriks ja semiootikaväline sfäär võõra semiootika sfääriks.²⁴ Tähendus tekib seega kultuurisiseste suhete võrgustikus ning „[v]äljaspoolsele maailmale interpoleeritavad ettekujutused „loomulikkusest” ja semiootikaelsusest või -välisusest on väga sageli loodud antud kultuuri siseselt kui tema enda ideaalne antistruktuur”.²⁵ Teisalt ei ole antud kultuuri suhtes väline (semiootikaväline) maailm sugugi mitte staatiline ega passiivne, vaid on semiootilises vahetuses ise aktiivne osaline – siin piiripealse alal töötavad paljud „metafoorse tõlke” mehhanismid, mis vahetavad kummaski suunas vastavalt transformeeritud tekste ja genereeritakse uusi tekste.²⁶

Sotsiaalse ja poliitilise reaalsuse küsimus taandub Laclaul seega diskursuse ja Lotmanil teksti (kultuuri, semiosfääri) konstitutsiooni küsimuseks.²⁷ Laclau järgi tuleks hegemooniat mõtestada üksnes diskursuse pinnal: hegemooniline suhe pole midagi muud kui teatavat laadi tähenduste liigendus.²⁸ See liigendus eeldab, et mingi

21 E. Laclau, *On Populist Reason*. London, New York: Verso, 2005, lk 68.

22 E. Laclau, *On Populist Reason*, lk 68.

23 E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso, 1985, lk 108.

24 J. Lotman, *Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt*. – J. Lotman, *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 51. Ühes oma viimases töös teeb Lotman ettepaneku termin „kultuurivälisus” üldse humanitaarteaduste sõnnavarast välja heita ja asendada see „teise-kultuurilisusega” (Ю. М. Лотман, Тезисы к семиотике русской культуры. – Ю. М. Лотман, Статьи по семиотике культуры и искусства. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002 [1991], lk 235–236).

25 J. Lotman, *Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt*, lk 51.

26 J. Lotman, *Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt*, lk 51.

27 Lotman kasutab oma hilisemas loomeperioodis semiosfääri mõistet. See rõhutab teksti mõistest enam tähendusloome dünaamilist iseloomu. Samas jäävad semiosfääri konstitueerivad karakteristikud funktsionaalselt sarnasteks teksti ja kultuuri kontseptsioonide omadega.

28 E. Laclau, *Ideology and Post-Marxism*. – *Journal of Political Ideologies* 2006, Vol. 11 (2), lk 103–114.

partikulaarne erinevus (täenduslik ühik) kaotab osaliselt (ent mitte kunagi täielikult) oma partikulaarsuse ning saab tähistamissüsteemi kui terviku universaalseks kehastajaks, pakkudes süsteemile vältimatult vajalikku suletust ja terviklikkust. Sest vastasel korral poleks täendus kui piiritletud tervik üldse võimalik. See partikulaarne tähistaja – Laclau terminoloogias tühi tähistaja – omandab sel viisil tähistamissüsteemis ehk diskursuses juhtiva positsiooni, allutades enesele rohkemal või vähemal määral kõik muud diskursuse liikmed, lastes neil paista samaväärsetena ning õõnestades nende omavahelist erinevust.²⁹ „See partikulaarsuse poolt ette võetud ühismõõdutu universaalse tähistamise operatsioon on see, mida ma olen nimetanud *hegemooniaks*.”³⁰ Paradoksaalsel moel saavutatakse sellise õõnestamise kaudu teatud ühtsus või läbi- paistvus (süsteemsus). See ületamatu pinge erinevusloogika ja samaväärsusloogika vahel on iga diskursuse jaoks konstitutiivne.

Siin tuleb taas teha ekskursus Lotmani kultuurisemiootikasse. Nagu me teame, on Lotmanil mis tahes tähendustekke elementaartingimuseks kakskeelne kodeerimine. Keele all mõistab Lotman „[i]ga süsteemi, mis teenib kahe või mitme indiviidi vahelise kommunikatsiooni eesmärki”.³¹ Kõige fundamentaalsemal tasandil toimub kodeerimine diskreetse ja kontinuaalse kodeerimissüsteemi vahel: diskreetsetes keelelistes süsteemides on tekst märgi suhtes sekundaarne, s.t jaguneb selgelt märkideks. Ei ole raske eristada märki kui teatud algset elementaarset ühikut. Märk seostub siin märgiga ning seda tüüpi tekste iseloomustavad järjestused, kausaalsed, kronoloogilised ja loogilised seosed. Kontinuaalsetes keeltes on esmane tekst, mis ei lagune märkideks, vaid on ise märk.³² Seejuures pole need keeled vastastikku – diskreetsest keelest kontinuaalsesse ja tagasi – ilma jäägita tõlgitavad, mis on tingitud just nende kahe keele põhimõtteliselt erinevast ehitusest. Meenutagem siin Laclau erinevus- ja samaväärsusloogikat ning võimatust ühte teisele täielikult taandada. Nagu Lotmanil teksti kui tähendusliku terviku puhul on ka Laclau diskursuse konstrueerimise ehk tähendusliku tervikusse sulgemise juures oluline rõhutada, et see on samaaegselt nii võimatu kui ka paratamatu protsess.³³ Esiteks, ei saa olla ühe loogika täielikku võitu teise üle, s.t tähendus ei saa tekkida üksnes erinevus- või siis üksnes samaväärsusloogika järgi. See aga tähendab, et diskursus ei sulgu lõplikult ning ei eksisteeri absoluutseid ja lõplike tähendusi. Samal ajal aga on see sulgemine, olgugi ajutine, siiski paratamatu, sest vastasel korral poleks üleüldse mingit tähistamisprotsessi ega tähendust. Seega saab selle ühtsuse loomine olla üksnes figuraalne konstruktsioon.³⁴ „Sellisel juhul saavad retoorilised vahendid ise – metafoor, metonüümia, sünekdohh, katakrees – avardatud ühiskondliku ratsionaalsuse instrumentideks ning me ei saa enam heita mingit ideoloogilist väljahõikamist [*interpellation*] kõrvale kui *pelgalt* retoorilist.”³⁵

Lähtudes diskreetse ja kontinuaalse keele vastastikusest tõlkimatusest, seisab Lotman sama probleemi ees: kuidas on sellises vastandlikus, kuid paratamatus

29 E. Laclau, Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? – Akadeemia 2002, nr 6, lk 1180–1203.

30 E. Laclau, On Populist Reason, lk 71.

31 J. Lotman, Kunstilise teksti struktuur. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 19.

32 Ю. Лотман, Феномен культуры. – Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2004, lk 570.

33 E. Laclau, Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?, lk 1184.

34 E. Laclau, Ideology and Post-Marxism, lk 103–114.

35 E. Laclau, On Populist Reason, lk 12.

struktuuris mingi tervikliku tähenduse tekkimine üldse võimalik? Lotmani järgi kätkeb selline minimaalne struktuur ka kolmandat osist: „tinglike ekvivalentsuste plokki, metaforogeenset seadeldist, mis võimaldab tõlkeoperatsioone tõlkimatuse tingimustes”.³⁶ Kuid tuleb rõhutada, et kontinuaalse ja diskreetse kodeerimiskeele ehituse põhimõttelisest erinevusest tingituna ei saa siin tegemist olla täpse tõlkega; see eeldab, et kahe süsteemi ühikute vahel eksisteeriks üksühene vastavus, mis võimaldaks üht süsteemi projitseerida teisele. „Ühe teksti diskreetsele ja täpselt määratletud ühikule vastab teises keeles hajuvate piiridega ning järk-järgult teiseks tähenduseks üleminev tähenduslaik.”³⁷ Niisugusel puhul ei leia aset mitte täppistõlge, vaid ligilähedane, mõlema süsteemi ühisest kultuurilis-psühholoogilisest ja semiootilisest kontekstist tuletatav ekvivalentsussuhe. Kasutades Laclau sõnavara: ükski diskursus ei sulgu lõplikult, kuid samas on ajutine sulg paratamatu, sest vastasel korral poleks üldse mingit tähendust. Sarnases funktsioonis Lotmani tinglike ekvivalentsuste ploki, metaforogeense seadeldisega esineb Laclau tühi tähistaja – ta koondab tähistajate erinevused samaväärsusahelasse ehk diskreetsed ja üksteisest selgesti eristuvad märgid tõlgitakse mittediskreetseks kontinuaalseks tervikuks. See samastamise strateegia laseb reaalse maailma erinevates nähtustes näha Ühe nähtuse märke ja ühe klassi objektide mitmekesisuses Ühtset Objekti.³⁸

Et see ühtsus ei saa tuleneda mingilt metafüüsiliselt ja essentsialistlikult aluselt, siis tekib küsimus: mis selle ühtsuse loob? See ühtsus on puhas nimetamise efekt. Nagu Laclau osutab oma hilisemates töödes, saab nimi aluseks asjale, objektile, nähtusele, s.t diskursusele. Kuid see nimi ei ole mõisteline suhe, kus tühi tähistaja väljendab partikulaarsetele erinevustele ühist tuuma, mis neid diskursusesse koondab. Sellisel juhul oleks see miski jällegi enne-ja-ette-antu ehk essentsialistlik vaade. Seda aga Laclau eitab.³⁹ Siin läheb Laclau veelgi kaugemale: ta väidab, et ka objekt pole midagi enne-antut, millele nimi kinnitatakse, vaid nimetamine alles loob objekti ühtsuse või identsuse. See tähendab, et objektid nii-öelda luuakse nimetamise käigus! Põhimõtteliselt asuvad nimi ja nimetamine Lotmani kultuurisemiootikas sarnases funktsioonis – kuigi oma loomult on nimi diskreetne, funktsioneerib see kogu tähendusliku terviku nimena ning õigem oleks öelda, et alles loob ise selle tähendust kandva terviku esmase semiotiseerimise käigus.⁴⁰ Poliitilises diskursuses sarnaneb nimetamine paradoksaalsel kombel mütolooilise nimetamisega, mis kasvab välja asja ja nime eristamatusest.⁴¹

Olen siin visandanud semiootilise hegemooniateooria raamistiku. Samas seisame vastamisi selle kontseptsiooni piiridega, sest jäädes üksnes Laclau tühja tähistaja kui peamise hegemoonilise suhte kategooria juurde, tundub, et paljud teised ekvivalentsusseosed jäävad esile toomata. Samuti ei puuduta Laclau teoreetilises plaanis kultuuri erinevate kodeerimiskeelte hierarhiat ja vastasmõju, mistõttu tundus vältimatu

36 J. Lotman, Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt, lk 43.

37 J. Lotman, Retoorika. – J. Lotman, Kultuurisemiootika. Tekst–kirjandus–kultuur. Tallinn: Olion, 1999, lk 219.

38 Ю. Лотман, Феномен культуры, lk 571.

39 E. Laclau, Ideology and Post-Marxism, lk 108–109.

40 J. Lotman, Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt, lk 51.

41 P. Selg, A. Ventsel, Towards a Semiotic Theory of Hegemony: Naming as Hegemonic Operation in Lotman and Laclau. – Sign Systems Studies 2008, Vol. 36.1, lk 167–183.

kultuurisemiootilise lähenemise kaasamine analüüsimeetodite täpsemaks väljaarendamiseks. Järgmises peatükis püüan eelkirjutatust lähtudes välja töötada konkreetsed analüüsivahendid „rahva” visuaalsete representatsioonide analüüsimiseks. Enne aga pean lühidalt kirjeldama, kuidas antud artiklis „rahva”-kontseptsiooni mõistetakse.

2. „Rahva” representeerimine fotograafias

„Rahvas” on nii tavakõnes kui ka erinevates teadusdistsipliinides olnud problemaatilise tähendusega. Tegemist pole pelga erialaterminiga, vaid see on laetud erinevate ja sageli üksteisega ühildamatute diskursiivsete tähendustega. 19. sajandi lõpuni ja 20. sajandi alguses määratleti „rahvast” enamasti sõltuvalt teistest mõistetest, s.t tal puudus iseseisev tähendus. Enamjaolt ilmnis selle mõiste sisu mingi teise elanikkonnarühma opositsioonina: ühiskonna ülemkiht ehk eliit *versus* alamkiht, tsivilisatsioon *versus* rahvas (tsiviliseeritud ühiskonna tsiviliseerimata osa), kuid ka etnotsentriline vastandus lääne ühiskond *versus* primitiivne ehk metsik ühiskond jne.

Antud artiklis loobutakse selle mõiste ontoloogilise määratlemisest, s.t ei pärita, kes konkreetselt kuulub rahva hulka, vaid küsitakse, kuidas rahvas kui selline ontoloogiliselt konstitueeritakse: mis see on, kui me räägime rahvast. Seetõttu lähtutakse kahe tänapäeva tuntud teoreetiku, ameerika antropoloogi Alan Dundesi ja diskursusteoreetik Ernesto Laclau rahva käsitlustest. Dundesi järgi võib rahvas tähistada mis tahes inimeste rühma, kellel on vähemalt üks *ühine* tunnus.⁴² Seejuures pole tähtis, milline see siduv tunnus on – kas ühine elukutse, keel, religioon –, tähtis on, et sel mis tahes põhjusel formeerunud rühmal oleksid mõned traditsioonid, mida ta omaks peab.⁴³ Siit järeldub, et rahva mõiste on olemuslikult seotud identiteedi mõistega, sest sõna *identiteet* tuleneb ladinakeelsest sõnast *idem*, mis tähendab ‘seesama’. Selge, et identiteet ei osuta absoluutsele samasusele, millel põhineb loogika $A=A$. Midagi „sellesamana” identifitseerima ei ole identsussuhe, vaid samaväärsussuhe: sarnasussuhe, mis omakorda eristab mingit inimgruppi teistest, kes neid sarnasusi ei jaga. Mõiste “rahvas” kasutamine etnilise rühma asemel laiendaks oluliselt identiteedikäsitluse teoreetilist alust, mille kohaselt üksikisikud kuuluvad samaaegselt mitmesse erinevasse rühma.⁴⁴ Kuigi Dundes käsitleb rahva identiteeti konstrueerituna, jääb tema rahva määratlus lihtsustatuks ja alateoretiseerituks. Nimelt ei käsitle Dundes seda aspekti, mis kaasneb ühe *ühise* ja jagatava tunnuse domineerimisega, ning seda, millised on selle tagajärjed teistele tunnustele, mida rahva moodustavad üksikliikmed omavad.

Laclau jaoks on aga just need aspektid rahva konstrueerimisprotsessis määrava tähtsusega. Laclau järgi ei konstitueeri rahvast midagi, mis jääb temast väljapoole, samuti pole sellele loomuomane ideoloogiline väljendus. Rahva moodustumise aluseks on ainult ühiskondlike toimijate vaheline suhe.⁴⁵ Rahva konstrueerimise operatsioon on Laclaul mõeldud üksnes hegemoonilise tähistamisprotsessi loogika tulemina. Seda

42 A. Dundes, Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. Tallinn: Varrak, 2002, lk 17.

43 A. Dundes, Trends in Content Analysis: A Review Article. – Midwest Folklore 1962, Vol. 12, lk 31–38.

44 A. Dundes, Kes on rahvas?, lk 44.

45 E. Laclau, On Populist Reason, lk 73.

iseloomustavad eelkõige järgnevad aspektid: a) mida ulatuslikum on samaväärsusahel nende ühistunnuste vahel, mis „rahva” moodustavad, seda enam segatud on nende tunnuste enese loomus, sest astudes samaväärsusahelasse, kaotavad nad oma partikulaarse identiteedi; b) need samaväärsusahelasse liigendatud tunnused konstrueerivad sisemise eraldusjoone, mis jagab ühiskonna kahte leeri: „rahvaks” ja „mitterahvaks” ja c) „selline samaväärsusahel kindlustatakse populaarse identiteedi konstrueerimise kaudu, mis on midagi kvalitatiivselt enam kui ekvivalentsuslülide lihtne liitmine”.⁴⁶ Laclau järgi omistatakse rahva konstrueerimisprotsessis *mingitele* samaväärsuse komponentidele omamoodi ankurdav roll, mis eristab neid ülejäänutest. Nendeks ankurpunktideks, mis seda samaväärsusahelat tähistama hakkavad, ongi tühjad tähistajad, mille loogikast eespool sai räägitud. On selge, et niisugune rahva määratlemine kaugeneb modernistlikust identiteedikäsitlusest, mille järgi on identiteet midagi püsivat ja homogeenset, järjepidevat ja korrastatud. Pigem lähtutakse siin vastupidisest identiteedi defineerimisest: identiteedid on pihustunud, üks indiviid kannab endas mitmeid, ka üksteisele vastukäivaid identiteete, identiteedid pole ajas enam nii püsivad ja on avatud muutustele ja dünaamikale. Identiteet pole seega essentsialistlikult mõistetav suurus, substantsiaalne nähtus, vaid projekt ja postulaat.⁴⁷ Vaatame alljärgnevalt, kuidas fotograafias konstrueeritakse rahvas kui tühi tähistaja visuaalse nimetamise kaudu.

2.1. „Rahva” konstrueerimisstrateegiad fotograafias: visuaalne nimetamine

Viimastel aastatel esilekerkinud visuaalretoorika püüab retoorikavahendeid rakendada visuaalsete kujutiste analüüsis, hõlmates selle kaudu laia objektide välja, alates arhitektuurist kuni siseinterjööri ja avaliku ruumi presentatsioonideni.⁴⁸ Siinses artiklis on selle lähenemise juures oluline mõiste „ikoonilised fotod”, mis tähistab fotosid, mis on mingi ühiskonna (kultuuri) raames: 1) kõigile äratuntavad (saavutanud n-ö ikooni staatuse); 2) mõistetud kui ajalooliselt tähenduslike sündmuste representatsioonid; 3) ühiskonnaliikmete emotsionaalse identifitseerimise objektideks, ja 4) meedias regulaarselt taastoodetavad ja taasesitatavad.⁴⁹

Põhimõtteliselt on siin tegemist fotodega, mis kehtestavad hegemoonse suhte aja-loomustunde konstrueerimisel ja representeerimisel. See tähendab, et need pildid, sõnad jne, mis annavad erinevatele konkreetsetele sisudele teatud ajutise järjepidevuse neid tähenduslikuks tervikuks koondades, funktsioneerivad just nõnda nagu need, mida oleme eespool nimetanud tühjadeks tähistajateks.⁵⁰ Selliste piltide abil luuakse teatud konstruktsioon „ajaloolisest reaalsusest”, kus mingid fotode kaudu esitatavad

46 E. Laclau, *On Populist Reason*, lk 77.

47 Z. Bauman, *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. – Questions of Cultural Identity*. Ed. S. Hall, P. Du Gay. London: Sage, 1996, lk 18–36.

48 Vt nt C. Blair, *Contemporary U. S. Memorial Sites as Exemplars of Rhetoric’s Materiality. – Rhetorical Bodies: Toward a Material Rhetoric*. Eds. J. Selzer, S. Crowley. Madison: University of Wisconsin, 1999, lk 1–35; S. Foss, *A Rhetorical Schema for the Evaluation of Visual Imagery. – Communication Studies 1994*, Vol. 45 (Fall-Winter), lk 213–224; R. Twigg, *Aestheticizing the Home: Textual Strategies of Taste, Self-Identity, and Bourgeois Hegemony in America’s ‘Gilded Age’*. – *Text and Performance Quarterly 1992*, Vol. 12 (1), lk 1–20; B. M. Stafford, *Visual Analogy: Consciousness as the Art of Connecting*. Cambridge: MIT Press, 1999.

49 R. Hariman, B. Lucaites, *Visual Rhetoric, Photojournalism, and Democratic Public Culture. – Rhetoric Review 2001*, Vol. 20 (1/2), lk 37–42.

50 E. Laclau, *On Populist Reason*, lk 76.

vaatepunktid (antud kontekstis võib tõmmata paralleeli kaamerasilmaga) funktsioneerivad kui dokumendid reaalselt toimunud ja teised – fotodel mitteesitatud – kuulutatakse olematuks. Seda võimendab veelgi massiauditooriumi tavaarusaam fotost kui erapooletust reaalsuse peegeldajast Seetõttu on ajaloo „algsündmused” alati vägivaldsed individuaalse mälu suhtes, sest nad allutavad enesele individuaalsete tõlgenduste võimalused.⁵¹ Me tunneme nende kaudu ära tähenduslikkuse, kuid selle asemel et esitada reaalsuse täpset kirjeldust või paljastada „tõde”, korraldavad kujutised uusi tähenduslikke plokkide ja need visuaalsed korraldused on retoorilised aktid.⁵² Selline tähistamisprotsess pole muud kui samaväärsusloogika hegemoonia konkreetsete sisude suhtes, kontinuaalse kodeerimise prevaleerimine diskreetse kodeerimise üle.

Nõukogudeaegne Eesti ajakirjandus pakub palju selliseid hegemoonseid fotograafilisi tühje tähistajaid. Üks tuntumaid on kindlasti Tallinnas 22. juulil 1940. aastal tehtud foto Nõukogude Liidu saatkonna rõdust, millelt „töötavale rahvale” lehvivad seltsimehed Andrei Ždanov, Johannes Lauristin, Neeme Ruus, Karl Säre ja teised, kes riigipöörde läbi viisid (ill 1). See foto hakkas nõukogudeaegses avalikus kommunikatsiooniruumis tähistama kogu sündmustejada, mis eelnes ja järgnes fotografeeritud hetkele: „tööraha revolutsiooni”, poolehoidu uuele, sotsialistlikule valitsusele ja viha eelmise, rahvuslikult meelestatud valitsuse aadressil, tööliste sõprust Nõukogude Liidu vastu jne. Olles konkreetne ajalis-ruumiline hetkjäädvustus, partikulaarne sisu Laclau terminites, tühjeneb see oma konkreetsusest ja saab kogu diskursuse tähistajaks, õigemini alles konstrueerib selle *visuaalse nimetamise* käigus. On päris selge, et kui „ikoonilise foto” staatuse oleks saavutanud näiteks foto ilma Ždanovita, oleks selle kaudu konstrueeritud hoopis teise tähendusega diskursus, teine „ajaloo algsündmus”, mille samaväärsusahel oleks moodustunud hoopis teistsuguste partikulaarsete sisude vahel.

Raamatus „Filmisemiootika” kirjutab Lotman, et erinevalt leppemärkidest (nt alfabeetilised tähed), mis on kohandatavad *jutustamiseks*, vestvate tekstide moodustamiseks, piirduvad ikoonilised märgid, mille alla kuulub ka fotograafia, *nimetamise* funktsiooniga.⁵³ See tähendab, et mingi foto esmalt osutab fotol kujutatule kui tähendust kandvale kontinuaalsele tekstile ehk siis nimetab selle tähenduse esmase äratundmise käigus, kuid veel ei liigenda seda erinevateks diskreetseteks tähenduslikeks struktuurideks. Samas lisab ta oodatult, arvestades juba eespool toodud fundamentaalselt eristust diskreetse ja kontinuaalse keele vahel: „Ikooniliste ja leppemärkide maailmad mitte ainult ei eksisteeri koos, vaid nad mõjutavad pidevalt teineteist, lähevad katkematult teineteiseks üle või põkkuvad.”⁵⁴ See tähendab, et eristav piir diskreetse ja kontinuaalse keele vahel on liikuv ja sõltub nt uurija puhul analüüsi tasandist – me võtame visuaalse pildi vastu tervikuna, kuid võime ta vabalt analüüsi käigus liigendada erinevateks teda moodustavateks elementideks, ja vastupidi – uurides tähistaja tasandil diskreetset kodeeritud verbaalset teksti, saame keskenduda nendele kontinuaal-

51 P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2004, lk 79.

52 M. Helmers, C. A. Hill, Introduction. – *Defining Visual Rhetorics*. Eds. C. A. Hill, M. Helmers. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004, lk 17.

53 J. Lotman, *Filmisemiootika*. Tallinn: Varrak, 2004, lk 16.

54 J. Lotman, *Filmisemiootika*, lk 16.

setele reeglitele, mis diskreetsetest elementidest teksti kui terviku konstrueerivad.⁵⁵ Järgnevalt püüangi eristada nende „ikooniliste” fotode (kui teksti või diskursuse) sisemisi kodeerimisprintsipe, mis iseloomustasid Stalini-aja fotograafiat.

2.2. „Rahva” konstrueerimisstrateegiad fotograafias: dominanttekst

Erinevate tekstide lõikumise üheks otseseks tagajärjeks on juhtumid, kus sissetungiv tekst *allutab* varasema teksti tähendusloome võimalused. Siin on mitu võimalust – esiteks, eelnevad tekstid kaotatakse avalikust kommunikatsiooniruumist. Käsitletaval perioodil oli see laialdaselt kasutatav praktika, mis võttis erinevaid vorme: tsensuur, kinnised fondid, fotode füüsiline hävitamine jne. Kuid semiootilises mõttes on huvitavamad alljärgnevad võimalused. Üheks võõra teksti sissetungimise tüüpjuhuks on „tekst tekstis”, kus tekst kannab rida funktsioone: olla tähenduse katalüsaatori rollis, muuta põhitähenduse iseloomu, jääda märkamatuks.⁵⁶ Antud kontekstis keskendun kahele esimesele funktsioonile. Tähenduse genereerimise aluseks on sel juhul ümberlülitumine mingil sisemisel struktuuriprintsiibil ühelt teksti semiootilise mõistmise süsteemilt teisele.⁵⁷ Toimub tõlkimiseks vajaliku kodeeriva keele vahetus, mis omakorda toob kaasa eelnevate tekstistruktuuride ümberkorraldumise.

Artiklis vaadeldaval perioodil võib esile tuua mitu olulist nihet, mida varasemas fotopraktikas kohtas harva.

1. Verbaalse teksti jõuline sissetung fotokujutise sisemise struktuurielemendina. Alates 1940. aasta juunipöördest kuni nõukogudeaja lõpuni on raske leida avalikku diskursusesse kuuluvat fotot masside kogunemistest, miitingutest, pidulikest sõnavõttudest jne, kus oleksid puudunud loosungid. Suurte pidupäevade eel olid need – enamasti marksistlik-leninlikust ideoloogiast kantud tsitaadid ja lööklaused – kõrgete võimuorganite poolt ettemääratud ja avaldati „soovitusliku” teadaandena tähtsamates päevalehtedes. Siin on tegemist kodeerimisega, mida Lotman on nimetanud mitmeseks väliseks ümberkodeeringuks: terviklik tähendus moodustub mitmete iseseisvate struktuuride vastastikusse ekvivalentsussuhtesse tõlkimise tagajärjel.⁵⁸ Verbaalne ja visuaalne tekst tõlgitakse siin terviktekstiks.

Illustratsioon 2 kujutab inimmassi, kelle käes on nõukogude ideoloogia vaimus loosungid. Massi moodustavad erinevad inimesed oma konkreetuses, kuid just loosungi kaudu moodustub fotol kujutatud rahvamassist „rahvas”. Loosung „Nõuame Eesti astumist Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liitu” funktsioneerib fotol tühja tähistajana, mis olles küll partikulaarne tähistaja (üks element fotol kujutatute hulgas), tähistab fotograafilises tähistamisprotsessis kogu „rahvast”, kes selle loosungil esitatud idee ümber inimmassist konstrueeritakse. Loosung on see, mida kõik erinevad inimesed fotol jagavad, muud nendevahelised eristuvad tunnused (nt riiete,

55 Mõelge kas või sellele, et me leppemärkidest ehitame üles tervikliku sõnalise kujundi – proosateose, luuletuse jne, ja samas foto või maali kaudu tahame me ikka midagi öelda, midagi, mida oleme enda jaoks mõttes diskreetselt sõnastanud. “Kujutava märgi sõnaliseks teisendamise püüde ja jutustuse kui teksti ülesehituseprintsipi vahel on otsene ja vahetu seos.” (J. Lotman, Filmisemiootika, lk 17.)

56 J. Lotman, Kultuur ja plahvatus. Tallinn: Varrak, 2001, lk 84.

57 J. Lotman, Kultuur ja plahvatus, lk 84.

58 J. Lotman, Kunstilise teksti struktuur, lk 69.

nägude jne erinevus) kaotavad oma tähenduse. Sarnases tühja tähistaja funktsioonis on loosung seinal „Elagu Eestimaa Kommunistlik Partei” (ill 4).

2. Põhimõtteliselt sarnased on juhud, kus teiseks tekstiks osutub teine visuaalne kujutis. Parimateks näideteks on nõukogude parteijuhtide pildid, mida demonstratsioonidel kanti. Koondumine toimub siin parteijuhtide ümber. Ääremärkusena võib mainida, et nii miitingutel lubatud loosungid, kuid eriti just parteijuhtide pildid ise olid dešifreeritavad tekstid, millest võis välja lugeda nii riigi poliitilisi prioriteete kui ka parteiladviku hierarhiat.⁵⁹

Barthes nimetab niisuguse kohustusliku elemendi esinemist pildi struktuuris tervikuna *studium*'iks, mis vastandub *punctum*'ile.⁶⁰ Esimene osutab konventsionaalsetele elementidele ja reeglitele, mis lasevad foto tähenduse kergelt ja ühemõtteliselt kodeerida. *Punctum* aga kujutab endast pigem pildi mittetahtlikku osa, mis käivitab vaataja subjektiivse tõlgenduse. Nõukogude linnapilti ehtinud kohustuslikud loosungid tehaسته seintel jm, avalikud autahvlid, lipud ja parteijuhtide pildid – kõik need *studium*'i elemendid konstrueerivad avalikult ringlevatel pildidel „rahva” ühtsuse. Võimalike kahemõtteliste detailide, vaataja fantaasiat stimuleerivate *punctum*'ite hulk viidi avalikel fotodel miinimumini. Umberto Eco eristab oma raamatus „Lector in Fabula” kahte tüüpi tekste: suletud tekst ja avatud tekst.⁶¹ Antud kontekstis huvi pakkuv suletud tekst on üles ehitatud võimalikult vähesele tähenduste abivalentisile ja iga teksti detail on nii valitud, et lugeja seda mõistaks ja ei vajaks abi selle dekodeerimisel. Siin toodud fotonäidetes esineb teine tekst (loosung, juhupilt jne) dominantse tähendust fikseeriva elemendina, mis lubas auditooriumil kergelt foto terviktähenduseni jõuda. Eespool kirjeldatud elemendid pidid tagama visuaalselt representeeritava triaadilise ühtsuse partei (juht) – ideoloogia – rahvas.

3. Üheks dominantteksti erijuhtumiks Stalini-aegses ajakirjanduses olid fotod, mis moodustusid värvilise ja mustvalge foto ning foto ja maalikunsti kodeerimiskeelte kreoliseerumise käigus. Tüüpilised olid mustvalged ajalehefotod massimiitingutest, kus pildil kujutatud lipud ja loosungid olid värvitud punaseks. Üldisel mustvalgel taustal domineeris punane värvikasutus lisatähendust loova elemendina ning osutas selle kaudu punase värvi sümbolsele sidemele töölikklassiga ja õiglasele võitlusele üleilmse rõhumise vastu.⁶²

Esitasin siin mõned visuaalsete representatsioonide hegemoniseerivad ekvivalent-sussuhted, mis toimivad fotodel kujutatud elementide *väliste* suhete konstrueerimisprintsipiidenä. Teisalt võime eristada tähistusprotsessis organiseerimisprintsipi, mis funktsioneerivad tekstis varjatumalt. Üheks selliseks printsipiiks on koodtekst.

59 Samasugusele dešifreerimispraktikale mausoleumi tribüünil seisjate näitel on osutanud Peet Lepik: P. Lepik, *The Anticulture Phenomenon in Soviet Culture*. – *Semiotica* 2002, Vol. 138, lk 179–203.

60 R. Barthes, *Camera Lucida: Reflection on Photography*. New York: Hill and Wang, 1981, lk 25–27.

61 U. Eco, *Lector in Fabula*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk. 63–66.

62 Б. Колоницкий, Символы и власть и борьба за власть, lk 56–80, 250–285; L. Priimägi, Stendhali „punane” – tsitaat või sümbol? – *Akadeemia* 2002, nr 6, lk 1231–1241.

2.3. „Rahva” konstrueerimisstrateegiad fotograafias: koodtekst

Olen oma varasemates artiklites kirjutanud, et poliitilise diskursuse tähistamisprotsessis prevaleerib mütoloogiline tähistamisloogika.⁶³ „Mütoloogilise orientatsiooniga kultuuri iseloomustab keele ja teksti vahelüli – koodteksti – teke.”⁶⁴ Kui esmasel analüüsisatasandil konstrueeritakse ekvivalentsussuhe väliste jagatavate tunnuste vahel: rahvamassist konstrueeritakse rahvas inimeste ühise töö (inimesed töötamas tehases, põllul, hääletamas koosolekutel jne, vt ill 4), tegevuste (paraadid, tervitused tribüünil seisvate parteijuhtide suunas, inimesed ühiselt lugemas konstitutsiooni jne), riietuse, näoilmete rahuloleva sarnasuse jne kaudu, kusjuures need ühised tunnused varjutavad rahva liikmete konkreetset erinevused, siis koodteksti puhul on olukord keerulisem. „Koodtekst ei ole teksti ehitamiseks vajaminevate reeglite abstraktne kogum, vaid süntagmaatilisel ehitatud tervik, märkide organiseeritud struktuur.”⁶⁵ See ei väljendu vahetult, vaid realiseerub variantidena kultuurihierarhia madalama taseme tekstides. Väljastpoolt vaataja jaoks võib ta olla „ambi- ja poliivalentne, ta võib jaguneda kas ekvivalentsete, kuid samas erinevate tähenduste paradigmatiks või siis antonüümiliste opositsioonide süsteemiks”, kuid kultuuris olija jaoks „on koodtekst ometi monoliitne, kompaktne ja ühetähenduslik ... organiseerides ta mälu ja määratledes teksti võimaliku varieerimise piire.”⁶⁶ Nii võime antud ajalooperioodil eristada koodteksti, mis määratles võimulolijate (enamasti konkreetse parteijuhi) ja lihtrahva vahelise suhte kujutamise. Loomulikult, avalikus diskursuses esitleti seda kui partei ja rahva ühtsust, kuid see-eest väga kindla sisemise organiseeritusega ühtsust. Need formaalsed suhted määrasid ära, millisel viisil on omavahel seotud fotol kujutatud tegelased, millised suhted on nende ja pildil kujutatud keskkonna ning teiste keskkonda moodustavate elementide vahel: nt tegelaste paigutus foto vertikaalteljel, rääkija–kuulaja suhe, pilgu suunatus, nendest tulenev subjektide aktiivsus–passiivsussuhe jne (vt ill 3).

Selgelt ilmneb koodtekst erinevatel tööga seotud fotodel. Inimrühmade tegevus on viidud seal nõnda hämmastavasse sünkroonsusse: „Pildiinimesed on koos justkui visuaalsed valemid, matemaatilised vormelid või skulptuuriansamblid.”⁶⁷ Koodteksti hegemooniline loogika toimib pildil varjatumalt kui eelmistes kodeerimisstrateegiates. Kehtestades fotol subjektipositsioonidele kindlad omavahelised suhted ja nende kujutamise tingimused, toimib see domineeriva tähistamisprotsessina, sest määrab mingid positsioonid aktiivsesse rolli, ja teised passiivsesse⁶⁸, lubab ühtedel subjektipositsioonidel astuda suhetesse muude pildielementidega, teistel aga keelab seda jne (nt Stalin on otsustamiste juures alati osaline ja paigutub fotol „rahvast” vertikaalteljel

63 Vt A. Ventsel, *The Role of Political Rhetoric in the Development of Soviet Totalitarian Language*. – Russian Journal of Communication 2009, Vol. 2, lk 9–25; P. Selg, A. Ventsel, *Towards a Semiotic Theory of Hegemony*, lk 167–183.

64 J. Lotman, *Tekst tekstis*. – J. Lotman, *Kultuurisemiootika*, lk 284.

65 J. Lotman, *Tekst tekstis*, lk 284.

66 J. Lotman, *Tekst tekstis*, lk 284–285.

67 P. Linnap, *Kadreeritud tõde*, lk 239.

68 Tuntud kirjandusteadlane Katerina Clarck on märkinud, et sotsrealistlikus kirjanduses kirjutati ainult üks romaan – M. Gorki „Ema”. Kõik sellele järgnenud sotsrealistlik kirjandus on selle invariantse koodteksti erinevad variandid (K. Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*. Chicago: University of Chicago Press, 1981, lk 180). Varjatud võimusuhetest Eesti näitel vt J. Undusk, *Retooriline suund Eesti nõukogude ajaloo kirjutuses*. – *Võim & kultuur*. Toim A. Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, lk 41–69; A. Ventsel, *The construction of the ‘we’-category: Political rhetoric in Soviet Estonia from June 1940 to July 1941*. – *Sign System Studies* 2007, Vol 35.1/2, lk 249–267.

hierarhiliselt kõrgemale, isegi kui ta esineb fotol kujutatud pildina, vt ill 3). On võimatu ette kujutada ajakirjanduses avaldatud fotot, millel lihtnimene paneb familiaarselt käe Juhi õlale ja räägib, see tähendab õpetab Juhti, kes on määratud kuulaja positsiooni. Seejuures võib juhupositsioonis esineda teisigi parteiladviku „staare” peale Stalini. Samuti ei leia me fotot, kus hääletamisel oleks kellegi käsi jäänud tõstmata (vt ill 4) jne.

Seejuures on oluline rõhutada, et kultuuri funktsioneerimise käigus, kas tekstide moodustamise protsessis või uurimuslikul metakirjeldamisel, võib iga koodteksti märk esineda paradigmana.⁶⁹ Samamoodi võib ka tekst (foto) edasise kommunikatsiooni käigus hakata kuuluma kodeeriva keele valdkonda ehk saada ise kodeeriva keele elemendiks, mille kaudu uusi tekste moodustatakse. Lõpetuseks vaatangi veel ühte hegemoonilise tähistamisprotsessi juhtu, mis ilmneb kodeerivate keelte omavahelises organiseerituses. See on dominantkeel.

2.4. „Rahva” konstrueerimisstrateegiad fotograafias: dominantkeel

Olen siin lähtunud ühest kultuurisemiootika peamisest teesist, et tekst ei ole kunagi kodeeritud üksnes ühe keele abil ning sõltuvalt lugeja vaatekohast paistab läbi teksti üks või teine organiseeritus. Antud kontekstis aga huvitavad mind juhud, kus „üldiselt on tekst kodeeritud mõne domineeriva koodiga, mille kõrvalt võib leida lokaalseid (teise, kolmanda jne. astme) kodeeringuid”.⁷⁰ Totalitaarrežiimide ideoloogiate eneserefleksiooni seisukohalt kuulus poliitikale subordineeriv funktsioon *par excellence*, mis väljendus poliitilise dimensiooni juhtiva rollina teiste ühiskonda konstitueerivate valdkondade (filosoofilise, religioosse, esteetilise, moraalse, õigusliku jne) suhtes.⁷¹ See ilmneb eriti selgelt ka fotodel. „Rahvas” on pildidel rohkem või vähem poliitiliselt laetud. Kõik rahva jaoks olulised valdkonnad ja teemad (allkeeled) on visualiseeritud poliitilise dominandiga. Nii kujutatakse tööd stalinistlikul fotol ilmse sõjalise ja võistleva iseloomuga ning siin pole enam midagi ühist Eesti Vabariigi aegse (1918–1940) tööetose ideoloogiaga. Kui viimase puhul oli töö seotud saksa romantismist pärit rahvavaimu ja rahvasterviku ideedega, siis stalinistlikus tööideoloogias on rõhuasetused muutunud. Väljendid „sotsialistlik võistlus” ja „töövõidud” osutavad vaenlase alalisele kohalolule – eesrinnas on rasketööstuse töölised, kes tagavad, et toimuks maa industrialiseerimine ja purustataks kapitalistlik vaenlane. Seega ei saa tööd enam vaadata poliitilisest koodist lahutatuna, ta moodustab selle allkoodi. Sama võib öelda poliitilise ja sõjalise keele ühtesulamise kohta – sõda ongi poliitika. Selle dominantkeele kaudu kodeeritakse erinevad elemendid fotodel tähenduslikuks tervikuks – tekstiks.

69 J. Lotman, Tekst tekstis, lk 245.

70 J. Lotman, Tekst tekstis, lk 287.

71 Poliitilise dimensiooni mõjust Stalini-aja tavakeelele vt Н. Купина, Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1995, lk 13–15, 23.

Kokkuvõte

Püüdsin artiklis eristada mõningaid Stalini-aja avalikus kommunikatsiooniruumis valitsenud hegemoonilisi kodeerimisstrateegiaid „rahva” kujutamisel fotograafias. Vaatluse all olid kõigepealt fotod, mis olid avalikus ruumis saanud nii-öelda ikooni staatuse; samuti aga nende ikooniliste fotode sisemised konstrueerimisprintsüübid, mille seast sai eristatud järgnevad kodeerimisvõtted: 1) dominanttekst kui fotol kujutatud tähistamisprotsessi dominantne element; 2) koodtekst kui fotol kujutatud elementide omavaheliste suhete organiseerimise printsüüp ning 3) dominantkeel kui kodeeriv süsteem, mis allutab tähistamisprotsessis teised võimalikud kodeerivad keeled. Tundub, et nõukogude avalik skoopiline režiim on iseloomulik kultuuritüübile, mida Juri Lotman ja Boriss Uspenski iseloomustavad kui tekstide kogumikku ja mis vastandub kultuuritüübile, mis tekstikogumit loob.⁷² Kultuuri sisu on kultuuri enesemõistmise seisukohast selles kultuuritüübis ette antud, see koosneb normeeritud „õigete” tekstide summast: ühtse kaanoni järgi kodeeritud „ikoonilistest fotodest”.

Artikkel hõlmas suures osas totalitaarse võimu eneseesitluse praktikaid fotograafias. Eesti lähiajalugu pakuks suurepäraselt analüüsimateerjali totalitaarse võimu teisest autoritaarseks (alates Hruštšovi-aja sulast) kuni nõukogude režiimi lõpliku kokkuvarisemiseni kaheksakümnendate aastate lõpus. Teema edasiarendus võiks eelkõige liikuda kahes suunas. Esiteks, mil viisil kajastus demokraatliku diskursuse asendumine totalitaarse ja autoritaarsega visuaalsetes representeerimisviisides – siin ei lõppenud üksnes alternatiivsete vastudiskursuste vägivaldne allasurumine nõukoguliku repressiiv- ja ideoloogilise riigiaparaadi poolt, vaid vahetusid ka sotsiokultuurilised väärtushinnangud: nõukogude ideoloogiaga kooskõlas olevale kollektivistlikule ideaalile seati vastu üksikisikut kultustav liberaalne ideoloogia. Teisalt kirjutab Ernesto Laclau ühes oma viimases raamatus „Populistlik mõistus” (*On Populist Reason*) populistlikest diskursustest ning osutab tõsiasjale, et populism on üks hegemoonilise tähistamisloogika ilmnemisviise ja sugugi mitte võõras demokraatlikule ühiskonnakorraldusele ja vabale meediale.⁷³ See tähendab, et nõukogude ajale iseloomulikke kodeerimisviise võime kohata ka tänapäeval. Teine uurimissuund võiks keskenduda „meie”-identiteedi konstrueerimise paratamatule opositsiooniliikmele – „võõra” kujutamisele fotograafias. Kultuurisemiootika seisukohast vastab igale kultuuritüübile tema „kaose”-tüüp, mis ei ole sugugi algne, ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimese sama aktiivset loomingut, s.t igale ajalooliselt antud kultuuritüübile vastab talle ainuomane mittekultuuritüüp. „Kultuurisemiootika teesides” öeldakse: „Kultuurivälise mitteorganisatsiooni valdkond võib olla üles ehitatud peegelpildis kultuurisfäärina või siis ruumina, mis antud kultuuri lülitatud vaateleja seisukohast on mitteorganiseeritud, kuid väljastpoolt vaadatuna osutub teistmoodi organiseeritud valdkonnaks.”⁷⁴ Millisel viisil on seda ajaloo erinevate etappide poliitilises diskursuses fotodel konstrueeritud, võiks olla üks tulevasi uurimisteemasid.

72 Ю. Лотман, Б. Успенский, Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века). – Б. Успенский, Избранные труды I. Семиотика истории. Семиотика культуры. Москва: Гнозис, 1994, lk 245.

73 E. Laclau, *On Populist Reason*, lk 231–232.

74 V. V. Ivanov, J. M. Lotman, A. M. Pjatigorskij, V. N. Toporov, B. A. Uspenskij, *Kultuurisemiootika teesid* (slaavi tekstidest lähtuvalt). Tartu Semiotics Library 1. Tartu, 1998, lk 62.

1.

22. juuli 1940. Nõukogude Liidu saatkonna rõdult Tallinnas jälgivad „Eesti vabade töötajate vaba tahte demonstratsiooni” (vasakult) Neeme Ruus, Johannes Lauristin, Karl Säre ja Andrei Ždanov.

22 July 1940. The ‘Demonstration of the free will of the free workers of Estonia’ is observed from the balcony of the embassy of the Soviet Union by (left to right) Neeme Ruus, Johannes Lauristin, Karl Säre and Andrei Ždanov. Rahva Hääl 25. VII 1940, nr 33, lk 3.

2.

15. juuli 1940. Meeleavaldus Tallinnas Riigivolikogu valimispäeval, kus nõutakse Eesti vastuvõtmist Nõukogude Liitu.

15 July 1940. Mass meeting in Tallinn during parliamentary elections, where demonstrators demand Estonia be accepted into the Soviet Union.

Rahva Hääl 16. VII 1940, nr 26, lk 9.

3.

22. juuli 1940. Punalaevastiku ja Punaarmee delegatsioonid „tervitavad” uut riigivolikogu.
22 July 1940. Delegations of Red Marine and Red Army greet ‘recently elected’ parliament members.
Rahva Häääl 23. VII 1940, nr 31, lk 5.

4.

22. juuli 1940. „Äsja valitud” riigivolikogu saadikud hääletavad Eesti Vabariigi riigikorra muutmise poolt Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigiks ja astumise poolt Nõukogude Liitu.
22 July 1940. ‘Recently elected’ members of parliament vote to change the Estonian Republic to the Estonian Soviet Socialist Republic and to be accepted into the Soviet Union.
Rahva Häääl 23. VII 1940, nr 31, lk 1.